

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні / В. Ф. Кифяк. – Чернівці : Книги-XXI, 2003. – 300 с.
2. Любіцева О. О. Методика розробки турів: навчальний посібник / О. О. Любіцева. - К.: Альтерпрес, 2003. – 104 с.
3. Михайліченко Г. І. Практика організації туристичних подорожей: навч. посіб. / Г. І. Михайліченко – К. : НТЕУ, 2003. – 156 с.
4. Павлов В. В. Подорожуючи Полтавщиною. Путівник / В.В.Павлов. – Полтава: «АСМІ», 2006. – С. 10-12.
5. Павлов С. В., Мезенцев К. В., Любіцева О. О. Географія релігій: навч. посіб. / С. В. Павлов, К. В. Мезенцев, О. О. Любіцева. – К.: «АртЕк», 1999. – 504 с.

* * *

УДК 329. 825 (477. 53) : 321. 6 «192»

Д. Стаценко

ДІЯЛЬНІСТЬ АНАРХІСТІВ ПОЛТАВИ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ (ПЕРША ПОЛОВИНА 1920-Х РОКІВ)

У статті досліджується діяльність у одному з губернських центрів радянської України – Полтаві – анархістів у першій половині 1920-х рр. З'ясовуються технології боротьби режиму з політичними опонентами у період становлення більшовицької диктатури.

Ключові слова: *радянська Україна, Полтавщина, Полтава, анархісти, більшовики, опозиція, репресії, небільшовицькі партії й організації.*

Встановлення більшовиками диктатури в Україні та суміжних із нею радянських республіках у 1920-х рр. супроводжувалося усуненням із суспільно-політичної арени конкурентів та опонентів режиму. Одним із таких угруповань виявилися анархісти, які мали власне бачення шляхів подальшого розвитку суспільства. У цьому контексті важливим є вивчення регіонального аспекту проблеми. Тому метою автора статті є з'ясування діяльності в Полтаві анархістських організацій у першій половині 1920-х рр. Зауважимо, що окремі аспекти цієї проблеми фрагментарно розглядалися у праці Л. Бабенко та с. Ляхівненка [1].

Упродовж першої половини 1920-х рр. на Полтавщині в полі зору місцевих відділів ВУЧК-ДПУ перебувала низка анархістських угруповань, які зараховували до «антирадянських». Учасники останніх, а також індивідуальні анархісти, співчуваючі виявлялися і ставилися на негласний оперативний облік. За інформацією чекістів у Полтаві в січні 1922 р. перебували представники різних течій, зокрема, анархо-синдикалісти, анархо-федералісти та анархо-комуністи. За соціальним походженням анархо-синдикалісти належали до інтелігенції, а останні двоє – до робітників. При цьому чекісти зауважували, що анархо-федералісти і анархо-комуністи були не проти взяти участь у експропріаціях, утім на заводі стояла недостатність власних сил [6, арк. 6].

До категорії активних у січні – лютому 1922 р. чекісти відносили давнього досвідченого анархо-федераліста О. Усова, молодого анархо-синдикаліста студента-медика Б. Немерицького, який мав свою групу серед учнівської молоді, анархо-синдикаліста приватного вчителя Г.Хоментовського, анархо-синдикалістів Л.Немерицьку і Л.Фальковича, анархо-комуністів Я.Єфимова, Д.Полякова, а також Г.Рубана і А.Головченка (Беловченка). Ідейну належність останніх двох до конкретної течії оперативники не з'ясували [6, арк. 6; 7, арк. 44].

За даними чекістів анархісти в Полтаві групувалися навколо декількох осіб [6, арк. 6]. У вересні 1921 р. вони повідомляли про наявність групи анархо-синдикалістів і групи анархо-федералістів. Перша була охарактеризована як «більш видна», тобто активна. Вона складалася з представників інтелігенції – учнівської молоді переважно першого Садового технікуму, мала зв'язок із залишками анархістів у с. Рибці Полтавського повіту, де у минулому знаходився штаб анархістської організації. Її очільник та дехто з учасників виїхали в Харків для продовження здобуття освіти. Помітної діяльності члени групи анархо-синдикалістів майже не виявляли, обмежуючись вивченням і розповсюдженням анархістської літератури, пропагуванням ідей анархізму. У лютому 1922 р. чекісти повідомляли, що група «...випускала писані листівки чисто специфічної шкільної властивості...», утім далі цього йти не наважувалася, а Г.Хоментовський, зокрема, розклеював «...відозви проти адміністрації комуністів під заголовком: «Комуністичний інститут проституцій». В Інституті народної освіти, де навчався вказаний анархіст, у нього був свій анархістський гурток [3, арк. 7; 7, арк. 14-14 зв., 81].

У свою чергу група анархо-федералістів діяла на чавуноливарному заводі. До її складу входило 5 осіб, переважно робітників заводу і авторемонтних майстерень. Очільником був робітник-металіст, голова заводського комітету металургійного заводу О.Усов на прізвисько

«Льонька Петроградський». У вересні 1921 р. чекісти ще не мали точної інформації про роботу групи з огляду на нещодавнє впровадження до неї секретного освідомлювача [3, арк. 7 зв.; 6, арк. 98; 7, арк. 14, 81]. А в лютому 1922 р. повідомляли, що члени цієї групи відкрито позиціонували себе серед робітників анархістами і агітували «... проти комуністів у економічних питаннях намагаючись дискредитувати владу» [7, арк. 14].

Характер роботи угруповань Полтави чекісти визначали як нелегальний, що включав агітацію, розповсюдження анархістської літератури тощо [6, арк. 6]. Вони простежували чітку відмінність між ними, зумовлену соціальним походженням учасників та специфікою діяльності. Так, на початку серпня 1922 р. чекісти зауважували, що група О.Усова складалася з робітників і селян, йшла «... проти диктатури пролетаріату і влади, випускаючи листівки і [була] не проти від [вчинення] ексів і терорів ...». Інша ж, за їхніми словами, була «...інтелігентська, так сказати, більш м'яка, визнає необхідність диктатури ...», а тому займалася лише поглибленим вивченням та пропагандою ідей анархізму [7, арк. 81].

Архівні документи свідчать про тісні взаємозв'язки полтавських анархістів. У березні 1922 р. чекісти інформували про те, що в Полтаві помічається угруповання (група) анархістів у складі О.Усова, Д.Полякова, Г.Хоментовського, Л. Немерицької, Феля, співчуваючої анархістам М.Вершовської та ін., яке проводило зібрання і бесіди. Характер останніх працівники охарактеризували як «напівлегальний». Предметом обговорення були «... питання нового будівництва», допомоги голодуючим, а також «специфічно-просвітницькі», наприклад, праці «Політична економія» Кареліна, «Хліб і воля» Бакуніна [7, арк. 33].

Окремі анархісти у січні – березні 1922 р. наважувалися на проведення агітаційної роботи у профспілках, зокрема, Я. Єфимов – у профспілці харчовиків, голова фабзавкому металургійного заводу О.Усов – у профспілці металістів, виборний член закрійного відділення Радштейної майстерні Д. Поляков – у профспілці «голки» [6, арк. 6-6 зв.; 7, арк. 14 зв., 33]. Утім, як відзначали у лютому чекісти, її результати «...особливого значення не мають» [7, арк. 14 зв.]. Так, у березні на загальних зборах робітників фабрики губодягу Д. Поляков висловив «анархістський погляд» у питанні допомоги Червоній армії. Відтак, як зазначали чекісти, за доволі різкий виступ проти Червоної армії його було затримано. Проте наприкінці березня анархіста звільнили, адже, як показало слідство, зриву роботи зборів не було [7, арк. 33].

Зауважимо, що наприкінці січня 1922 р. на засіданні бюро Полтавського губкому КП(б)У профспілка металістів була охарактеризована як контрреволюційна. Відтак йшлося про необхідність

приділити їй «... особливу увагу», а також посилити вплив комфракції на профспілки загалом [4, арк. 21, 22]. 23 березня 1922 р. на засіданні бюро губкому КП(б)У було ухвалено вилучити з профспілки металістів осіб, які її розкладають [4, арк. 42; 5, арк. 10].

У свою чергу на прагнення анархістів пройти у профспілкові органи відреагували комуністичні осередки і комуністичні фракції. Стараннями останніх подальша діяльність у цьому напрямі була припинена. Так, О.Усова було звільнено зі служби з чавуноливарного заводу, а Д.Полякова забалотовано з фабзавкому й виключено з профспілки «швачка» [7, арк. 33]. В результаті у березні 1922 р. співробітники губвідділу ДПУ відзначали помітне падіння роботи анархістів у профспілках. Діяльність анархістів у стінах Полтавського інституту народної освіти у цей час завмерла [7, арк. 33].

Також у березні анархісти намагалися організувати нелегальну типографію. В цьому питанні були спроби встановити контакти з есерами-максималістами, адже у співчуваючого останніх Сундалова зберігалася частина обладнання типографії. Утім згоди щодо цього так і не було досягнуто. Чекісти повідомляли й про намір О. Усова і Г. Хоментовського випустити листівку від імені революційної молоді [7, арк. 33].

Вже у травні анархісти нагадали про себе. Зокрема, 1 травня 1922 р. на залізничній станції «Полтава» Південної залізниці ОДТ ОДПУ було виявлено листівку за підписом Полтавської групи анархістів. Осіб, які розповсюджували її, чекісти не виявили [6, арк. 66]. Влітку полтавські анархісти, за даними оперативників, проводили «індивідуальну роботу» – особисто агітували проти влади «при усіляких зручних випадках», наголошуючи на таких дражливих явищах, як невивплата жалування, невидача пайка тощо. В той же час чекісти омітили прагнення анархістів до злиття з лівонародниками, лівими есерами. Проте перешкодою було ставлення до експропріацій і терору, вчинення яких визнавали лише анархісти [7, арк. 81].

У вересні – жовтні 1922 р. у гуртку групі (гуртку) О. Усова вирішили випустити листівку-відозву – «лист до анархістів» (імовірно, щоб організувати активну підпільну групу. – Авт.). Розтиражувати її сподівалися, скориставшись типографією Сундалова [6, арк. 41, 80]. Утім намагання анархістів зв'язатися з ним для вирішення цього питання закінчилося невдачею через його недовіру [6, арк. 80]. Самі есери-максималісти, дізнавшись про таку роботу, за словами чекістів, «...постаралися попередити це і вставити «палку в колесо», так сказати з відчуття самозбереження» [6, арк. 41]. У свою чергу в жовтні 1922 р. чекісти висловили припущення, що анархістам не вдасться надрукувати відозву за допомогою Сундалова. На їхню думку, після «казусу», який

стався в травні 1922 р. він «... став надзвичайно обережним і недовірливим, типографію, очевидно, сховав, заявляючи анархістам, що кинув її в річку» [6, арк. 98].

У вересні 1922 р. Полтаву покинула, за оцінкою оперативників, низка «...більш або менш видних анархістів ...» [6, арк. 41, 80]. Так, О.Усов вибув у повіті губернії з метою накопичення коштів, необхідних для поїздки до Москви, Б. Немерицький та Г. Рубан виїхали у Харків на навчання, Л. Фалькович – у Київ, Г. Хоментовський – у невідомому напрямку [6, арк. 41]. Останнього у березні 1923 р. полтавські чекісти зняли з оперативного обліку з огляду на арешт анархіста органами ДПУ у Москві [8, арк. 36].

Резонансною подією у Полтаві став дебош, що відбувся 5 жовтня о 22-й годині на вулиці Олександрівській. Його вчинила молодь, яка, за словами чекістів, «... примазалась до демонстрації комсомольців...». У результаті було вчинено розгром – побито скло ресторанів і крамниць, лунали вигуки проти НЕПу. Цей випадок, за оцінкою полтавських чекістів, скомпрометував КСМУ. Вони припускали вплив у цьому виступі анархістів, утім чогось більшого не помітили [6, арк. 79, 80; 7, арк. 83]. За версією анархістів, викладеною у листівці, дебош вчинили комсомольці, які ходили вулицями міста. Вийшовши на вулицю Олександрівську, вони з вигуками «Геть НЕП, хай живе СТЕП» стали бити вікна в кафе, ресторанах. На зворотньому шляху їх затримав загін міліції [6, арк. 79].

Дебош викликала схвальну реакцію в анархістів. З цього приводу вони випустили відозву-листівку до спілки комуністичної молоді під заголовком «Геть НЕП і його захисників». Вона була надрукована на шапірографі, підписана від імені Полтавської групи анархістів й датована 6 жовтня 1922 р. [6, арк. 66, 79, 80; 50, арк. 83]. У ній зазначалося: «Своїм вчинком комсомольці ясно показали ненависть до оточуючої непівської обстановки, що вони ще не настільки зіпсовані щоб сидіти мовчки, склавши руки, коли приватна власність повертається знову, визнається капітал і взагалі всі завоювання революції віддаються знову ворогам». Відтак група анархістів вітала комсомольців, юних комунарів за «...бунтарську витівку ...», позиціонувала себе їхніми союзниками у боротьбі з НЕПом, і зверталася до них із такими словами: «Юний комунар, тепер у влади стоять зрадники революції, вони морять по в'язницях істинних комунарів і революціонерів, які сміливо протестували проти ненависного устрою, не щадили своїх життів для завоювання необхідного для пролетаріату, а тепер протестують проти створеного вам ненависного НЕПУ, за що і змушені страждати і помирати від голоду у в'язницях». Насамкінець містився заклик звільнити істинних комунарів і

революціонерів, усіх політичних та кримінальних ув'язнених, які змушені сидіти за вкрадений у «ненависних ... непманів» шмат хліба [6, арк. 79].

Утім, 7 жовтня відозву-листівку виявили в депо залізничної станції «Полтава» Південної залізниці секретною частиною ОДТ ДПУ. З'ясувати її авторів і розповсюджувачів не вдалося. З огляду на це одним із головних аспектів діяльності ОДТ ДПУ у жовтні було поставлено роботу над розкриттям підпільної анархістської групи у вказаному вище депо, яка випускала листівки [6, арк. 66, 80; 7, арк. 83-83 зв., 84].

З іншого боку, після появи відозви органи ДПУ встановили спостереження за будинком Сундалова. Вони припускали, що там знаходилася типографія, здійснювався випуск листівок. Після виявлення ознак, які підтверджували б ці припущення, розраховували ліквідувати саму типографію. Чекісти сподівалися після повернення О.Усова дізнатися про його плани, припускали вжиття анархістами заходів щодо підняття активності, зокрема, випуск заклику-звернення, що спричинить поживлення роботи. Відтак, на їхню думку, могли виникнути причини для ліквідації анархістів. Разом із тим у звіті за першу половину жовтня 1922 р. чекісти зауважували: «... Беручи до уваги відсутність видних анархістів у даний час і нездатність їх взяти активну участь у боротьбі з Радянською владою, доводиться вичікувати» [6, арк. 80].

Після прибуття до губернського центру О. Усов у «своєму колі» ділився враженнями про поїздки у повіти, в яких відзначав наявність на місцях багатьох неоформлених сил махновської течії. Конкретних «організуючих дій» його у повітах губернії чекісти не помітили. В другій половині жовтня О. Усов виїхав у Київ, звідки мав відправитися до Москви. Оперативники припускали, що у зв'язку з цим керівництво анархістами у Полтаві перейде до «Хани», яка прибула у першій половині жовтня з Харкова. Вони також зауважували, що їхній сексот користувався авторитетом анархістського середовища та відзначали існування тенденції до передачі йому керівних функцій. Утім затримка була спричинена недостатністю інформації про нього серед полтавських анархістів, поповнити яку обіцяв О. Усов після наведення довідок про цю особу в Москві. Відтак полтавські чекісти відрядили свого сексота в Москву, сподіваючись випередити О. Усова. В цілому оперативники зайняли вичікувальну позицію, а перспективи на майбутнє оцінювали як нечіткі, адже О. Усов не висловлював міркувань щодо подальшого. Відтак визначення плану роботи щодо анархістів знаходився в залежності від приїзду сексота з Москви [6, арк. 80, 98]. Проте після виявлення 17 жовтня зовнішнього спостереження за собою, група анархістів у Полтаві значно зменшила свою діяльність [6, арк. 98].

Загалом, як повідомляли чекісти, діяльність Полтавської групи анархістів, більшість членів якої становила молодь, зосереджувалася в руках малочисельної групи. Утім її члени не оминули увагою святкування п'ятої річниці більшовицького перевороту. З цього приводу випустили відповідну листівку. У ній зазначали, що не визнають цього свята у якості народного й закликали до здійснення «... нового Жовтня». Однак після «скинення випуску» 7 листопада, анархісти, злякавшись небезпеки арештів, пішли у глибоке підпілля й зовсім затихли, а частина з них взагалі виїхала з міста [9, арк. 17].

Уже у грудні 1922 р. чекісти повідомляли про пожвавлення анархістів у Полтаві. Зокрема, до Феля стали заходити нові особи молодого віку, які бажали виявити свою активність. Була розмова про те, щоб повторити випуск листівки і здійснити видання газети. Кошти для здійснення цих задумів пропонувалося добувати експропріаціями. Але, за словами чекістів, ця пропозиція не отримала співчуття у групі з огляду на технічні труднощі – нестачу технічних пристосувань, коштів [6, арк. 121, 129].

Наприкінці 1922 р. у Полтавській організації почалося проведення просвітницької діяльності. На квартирі Хани Шафран було створено підпільний гурток із вивчення анархістської літератури та ідей анархізму. До нього, крім Х. Шафран, входили Фель, с. Любімов, Л. Немерицька та ще троє молодих осіб. Літературу для опрацювання анархісти купували на зібрані між собою кошти у одній із книжкових крамниць міста. Проте в міру розростання гуртка в них став помічатися страх можливого порушення конспірації. Відтак анархісти припускали виділити ініціативну групу й підшукати для неї особливу конспіративну квартиру. З іншого боку, за інформацією чекістів, заплановане вчинення експропріації силами об'єднаних максималістів і синдикалістів з участю анархістів не відбулося через випадкове звільнення з роботи спільниці і посередниці, яка працювала касиром [6, арк. 129; 8, арк. 7, 20].

Загалом група анархістів у Полтаві була кількісно мізерною. Станом на 1 січня 1923 р. вона, за даними чекістів, нараховувала всього 7 осіб [6, арк. 121]. Виявлені нами документи свідчать про активне втручання спецслужб «руками» сексота у її діяльність. Про це вказується у звіті губвідділу ДПУ за грудень 1922 р.: «З огляду на те, що Полтавська група розсипалася, вжиті заходи [щодо] збирання її для успішності спостереження з одного боку, а з іншого для того, щоб не обтяжувати громіздкістю, група ділиться на активних ін[і]ціаторів і решту. Цю лінію доручено тримати нашому сексоту. Крім того вжиті заходи до введення у другорядну групу освідомлювача» [6, арк. 129].

У січні 1923 р. активність Полтавської організації помітно знизилася. Співробітники губвідділу ДПУ пояснювали це тим, що проведення бесід у

групі пов'язано з великими матеріальними втратами (очевидно, на купівлю літератури. – Авт.), особливо чутливими для безробітних Х.Шафран, с. Любімова та ін. Відтак робота анархістів перейшла до індивідуальної пропаганди ідей анархізму. Наприклад, анархіст Фель проводив на шкірзаводі читання газет, подаючи тлумачення опублікованої в ній інформації з точки зору анархістів [8, арк. 7, 20]. Разом із тим негативні наслідки для оперативників мала втрата в січні 1923 р. зв'язку з сексотом через нез'ясовані причини. Це призвело до ослаблення висвітлення діяльності анархістів. Відтак чекісти звітували про вжиття заходів для «... налагоджування інтенсивності роботи ...» [8, арк. 7].

У лютому 1923 р. молодь, яка відвідувала анархістські гуртки у Полтаві створила групу «Авангард». Точну кількість її членів чекісти не з'ясували, утім, за деякими даними, вона була невеликою й складалася з близько 10-11 осіб, головню молоді. За словами чекістів, це були «...інтелігенти переважно з кол.[ишніх] видних людей: попів, куркулів, помічається присутність в ній і національного елементу» [8, арк. 20; 13, арк. 69]. У доповіді Полтавського губкому КСМУ повідомлялося, що майже всі члени цієї групи були з учнівського середовища [2, арк. 51]. Загалом у ній підтримували зв'язок з Києвом, проводили теоретичні заняття, а до весни припускали зайнятися вчиненням експропріацій. Працівники Полтавського губвідділу ДПУ вели оперативну розробку цього угруповання [8, арк. 20, 13, арк. 69].

Того ж місяця було випущено рукописну листівку №1, адресовану молоді за підписом Групи анархістів «Авангард», кількість якої не перевищувала 5 екземплярів. Останні були розповсюджені головню серед учбових закладів міста. З огляду на це у губкомі КСМУ припускали, що саме туди група спрямовувала свою головну увагу. Зокрема, 5 лютого листівки підкидувалися членами групи до зовнішніх дверей і в приміщенні Інституту народної освіти, міськкому, КСМУ, а одна була наклеєна на дверях кооперативного технікуму. Утім належного розповсюдження не отримали, адже була своєчасно підібрані [2, арк. 51; 8, арк. 20; 9, арк. 28].

Зауважимо, що текст листівки №1 відзначався надзвичайною гостротою. У ньому зазначалося, що після революції компартія «... сіла на місце царського уряду, огородила себе охранкою, поліцією, обклала народ податками і живе приспівуючи», виховує учасників КСМУ «... у вузьких непо-марксихних межах, ... осипає їх привілеями ... прагне зробити їх «дворянами» і захисниками ... «необхідного непу». Автори листівки зазначали, що лави КСМУ формувалися переважно за рахунок кар'єристів і колишніх безробітних, а тому підкреслювали: «Ганебно йти в КСМ заради привілеїв, ганебно підтримувати владу, яка нічого не дала

пролетаріату крім рабства. Пора зрозуміти це і приступити до зруйнування влади ...». Також лунав заклик до молоді, як передовиків революційного руху, організуватися у групи, створювати потужні організації «... на протигагу хиткому К.С.М.». Висловлювалося сподівання зруйнувати «... у себе ненависну владу», проголосити «істинну свободу, істинну рівність – не комуністичний гніт, не комуністичний привілей». Насамкінець у листівці лунали зухвалі гасла – «Геть владу і привілей», «Геть КСМУ., як апарат, що заганяє рев[олюційний] ентузіазм в глухий кут ...», «Хай живе вільне угруповання молоді в підпіллі!!!!», «Хай живе соціальна революція!!!!», «Хай живе анархія!!!!» [8, арк. 22]. Отже, автори листівки закликали зруйнувати владу, повалити комуністичний режим, бойкотувати КСМУ, долучатися до анархістського руху. Також секретареві губкому КСМУ було підкинуто записку погрозливого характеру, написану тим самим почерком, що й листівка №1 [2, арк. 51; 8, арк. 20]. У ній йшлося: «Слухайте. Група анархістів «Авангард» пропонує припинити всіляку НЕП-івську агітацію серед молоді інакше доведеться ізолювати особисто Вас, а потім і Ваших Комітетчиків. Це погроза не пуста. Бережись. Можете повідомити охранці. Нічого не допоможе – «Авангард» [2, арк. 51].

Такі вияви активності молодіжної анархістської групи в губернському центрі не могли не занепокоїти чекістів та більшовицьке партійно-політичне керівництво краю. Проте проблемним моментом була відсутність сексотів у Полтаві, що змушувало обмежуватися веденням зовнішнього спостереження, а також нестача робітників останнього, внаслідок чого не було «... бажаної інтенсивності». Відтак оперативники вжили заходів з виклику сексотів із повітів, а також дали вказівки щодо повного перегляду оперативного обліку [8, арк. 20 зв.].

У березні 1923 р. вияви ідейно-політичної активності анархістської молоді були зафіксовані в кооперативному технікумі. Там «анархістуючі студенти» вели дебати з членами КСМУ і комуністами, під час яких критикували комуністичну партію. Однак, як зазначали чекісти, якихось значних результатів від цього не отримали. Навпаки, їхня кількісна перевага в студентському комітеті зазнала краху і керівна роль перейшла до комуністів. Очевидно, у даному разі не обійшлося без втручання влади [8, арк. 36].

16 і 17 квітня 1923 р. полтавські анархісти знову нагадали про себе, розповсюдивши у місті дві листівки: «Про податки» і «Безробіття». Вони були написані від руки друкованими літерами, розтиражовані на шапірографі, обидві містили гасло «З пригнобленими проти пригноблювачів завжди», і підписані від імені Полтавської групи

анархістів підпілля [8, арк. 61; 9, арк. 47 зв., 49]. Утім листівки були виявлені й зірвані, зокрема, о 7-й годині ранку 16 квітня – на будинку №4 по вулиці Садовій, у ніч на 16 квітня – на будівлі пошти, в ніч на 17 квітня – на воротах Начштабу 19-го полку. О 6-й годині ранку 17 квітня біля біржі праці було знайдено розкидані листівки «Безробіття». До їхнього змісту оперативники поставилися скептично: «Ставлення до заходів Рад[янської] влади висловлені в листівці про податки і про безробіття (до тижня допомоги безробітним), особливої уваги заслужити не можуть, внаслідок непереконливості доказів» [8, арк. 61]. Чекісти зауважували, що анархісти, незважаючи на випуск листівки, скільки-небудь значного впливу на населення не здійснили [8, арк. 61].

Через відсутність внутрішнього освідомлення чекістам не вдалося з'ясувати, хто саме випустив листівки [80, арк. 61]. Разом із тим чекісти відзначали в квітні наявність у Полтаві навколо майстерні профспілки металістів окремої групи робітничої молоді анархістського напрямку [8, арк. 61]. З огляду на відсутність можливості завербувати освідомлювача з «...більш чи менш активних» анархістів міста, в квітні було вжито заходів із впровадження сексота в Полтавську анархістську організацію. Утім відсутніх результатів вони не дали. Завдяки особистому знайомству сексот зв'язався з Фелем, але далі цього йому піти не вдалося через надзвичайну конспіративність і обережність цього анархіста. Продовжувалася робота з ведення зовнішнього спостереження. Сподівання чекістів впровадити сексота в організацію під час зібрання анархістів на початку травня не справдилися, оскільки зібрання так і не відбулося. Тому вживалися заходи для знайомства сексота з іншими анархістами в Полтаві. Як зауважували чекісти, цей важкий і тривалий шлях був єдино можливим в умовах розпорошеності анархістів [8, арк. 61, 84, 91].

Проте вже до кінця липня 1923 р. у губвідділі ДПУ констатували наявність добре налагодженого внутрішнього освідомлення по анархістах у Полтаві. При цьому один сексот зовсім відійшов від роботи з огляду «вузькості зв'язку», а інший – секретар осередку КСМУ – розширив зв'язок і познайомився з «видними» анархістами. Очікувалося прибуття сексота по анархістах із Поділля. Водночас чекісти зауважували на відсутності в той час конспіративних квартир через відсутність на них коштів, доволі поганому матеріальному забезпеченні сексотів та незначних можливостях влаштування останніх на службу з огляду на «тверді штати» різних установ [8, арк. 136 зв.].

У травні 1923 р. чекісти зафіксували появу в с. Некрасівка Полтавського округу анархіста П. Фісуна, який свого часу сидів у Бутирській в'язниці. Згодом він прибув у Полтаву. Його вдалося зв'язати

з освідомлювачем – секретарем КСМУ, який був другом дитинства й користувався всебічною довірою анархіста. З розмов між ними чекісти дізналися про плани П. Фісуна організувати в місті «... сильну федерацію анархістів підпілля ...» – групу «Анархія». Для цього він виробив статут, схему (структуру) і тактику боротьби майбутньої федерації з радянською владою. В схемі не останнє місце займала бойова організація. У статуті вказувалося, що матеріальною базою майбутньої організації мали стати експропріації на державні установи, у першу чергу Управління фінансового відділу чи Сільсиндикат. Копії проектів опинилися у руках чекістів і були вислані ними у середині липня до секретного відділу ДПУ УСРР [8, арк. 84, 91, 136; 9, арк. 70].

Утім, вчинити експропріації у липні П. Фісун не зміг. Оперативники пояснювали це трьома чинниками. По-перше, анархісту не вдалося підшукати спільників для цієї справи. По-друге, він зіткнувся з незгодою інших на активно-бойові виступи. Зокрема, на нього сильно вплинули Л.Фалькович і Г. Немерицький, які негативно ставилися до експропріацій і терору. Ознайомившись з підготовленими матеріалами стосовно утворення у Полтаві федерації анархістів і підготовки експропріацій, Фалькович відхилив їх як нежиттєздатні й такі, що не заслуговували на увагу. По-третє, Фісуну не вдалося дістати набойів до револьвера. Зауважимо, що з деякої інформації, наданої освідомлювачем, чекісти вбачали психічну ненормальність Фісуна. Остання виявлялася в частому безпричинному сміху і озлобленнях, розмовах про самогубство тощо [8, арк. 91, 136].

Проте П. Фісуна не покидала думка вчинити експропріацію. В результаті він вирішив самостійно її реалізувати. Л.Фалькович і Л.Немерицька, переконавшись у марності відвернути його від задуму, повели попереджувальну роботу. Наприклад, сексота переконували у необхідності порвати зв'язок з Фісуном, залишити його в повній самотності, вважаючи, що одному йому буде неможливо вчинити експропріацію. Зрештою, спроба П. Фісуна одноосібно реалізувати зухвалий задум закінчилася провалом. 9 серпня 1923 р. під час пограбування каси Полтавського окружного фінансового відділу «анархіста-терориста» (за визначенням чекістів) було затримано співробітниками ДПУ на місці вчинення злочину [8, арк. 136, 148-148 зв.; 9, арк. 3, 79; 11, арк. 50].

У липні – серпні 1923 р. полтавські анархісти продовжували ведення підпільної внутрішньої діяльності. Згідно агентурних даних чекістів, 22 липня 1923 р. Фальковичем було скликано у полі за містом зібрання гуртка, де розмова мала характер доповіді про основні суперечності практичної діяльності компартії з її ідеями. 29 липня Фалькович,

Немерицька і двоє невідомих знову зібрали гурток. Водночас чекісти зауважували на тому, що анархісти ставили завдання вербувати співчуваючих шляхом індивідуальної обробки, після чого доручати їм вербувати нових осіб, а потім створювати невеликі групи. В основу покладалася ідеологічна пропаганда необхідності проведення реформи суспільства в дусі анархізму [8, арк. 136-136 зв.].

Деякі анархісти – Непомнящий та Бойко – в приватних бесідах і на зборах відкрито виступали з критикою компартії і радянської влади. Утім чекісти зауважували: «... Так як особливо шкідливої або широкої діяльності з боку анархістів ще немає, від репресивних заходів до них поки утримуємося, обмежуючись спостереженням». Виняток становив Фісун, щодо якого чекали окремих розпоряджень з огляду на заборону проводити арешти [8, арк. 136 зв., 137].

Водночас у липні – серпні 1923 р. чекісти повідомляли про наявність в Полтаві «глибоко-підпільної» анархістської групи робітничої молоді залізничників. У ній здійснювалася лише внутрішня робота у колі своїх учасників – проведення зібрань, співбесід у різних місцях [8, арк. 136, 148; 11, арк. 55].

З часом співробітники органів держбезпеки посилили репресивні заходи щодо представників анархістського середовища. У квітні 1924 р. вони здійснили у Полтаві операцію стосовно групи анархістів – затримання учасників, які призвели до тимчасової дезорганізації її роботи. 19 травня 1924 р. було заарештовано помічника токаря паровозних майстерень Михайла Галат-Рогового за участь у цій групі. В результаті під вартою знаходилося троє з 4-х анархістів-залізничників, які перебували на негласному оперативному обліку – помічник слюсаря депо «Полтава південна» Грязнов, учень слюсаря Іклатий та Галат-Роговий [10, арк. 20; 16, арк. 94].

В зимовий період часу на приватних квартирах відбувалися поодинокі зібрання окремих анархістів, які обмежувалися опрацюванням (за словами чекістів – «читанням») старої анархістської літератури. Станом на 5 березня 1925 р. чекісти повідомляли про відновлення у Полтаві діяльності групи анархістів, дезорганізованої проведеною у квітні операцією. За їхніми даними, чисельність її доходила до 12 осіб, серед яких було двоє колишніх членів КСМУ, а робота характеризувалася «... збиранням анархістських сил» [16, арк. 50, 94]. Проте головно матеріальна незабезпеченість учасників групи, спричинена безробіттям стояла на заваді розгортанню активної діяльності. Більшість була в першу чергу заклопотана покращенням власного матеріального добробуту, відмовляючись від ведення політичної роботи [14, арк. 7]. А вже наприкінці березня спостерігалось значне пошавлення діяльності членів

Полтавської групи. До 1 травня планувався випуск анархістського журналу [14, арк. 37, 76, 122; 15, арк. 6].

З початком весняного, а особливо літнього періодів робота анархістів значно активізувалася. Майже щоденно у різних місцях на околицях Полтави відбувалися збори гуртків, які досить часто відвідувалися новими особами. На них ознайомлювалися з найновішою літературою і журналами, які нелегально отримували з Москви, Харкова й інших міст, з якими існував «живий зв'язок». «Старі» анархісти читали доповіді з подальшим обговоренням всіма присутніми почутої інформації [12, арк. 8, 14; 16, арк. 50, 51].

До 1 травня Полтавській групі вдалося випустити перший номер журналу під назвою «Анархія» у кількості 46 (за іншими даними – 41) екземплярів. Його було надрукованого на шапірографі з рукописного тексту друкованим літерами. Журнал мав обсяг 45 сторінок, складався з 5 статей та 6 віршів і, як зазначали чекісти, був написаний «... російсько-українською мовою ...» та мало змістовний. Широкого розповсюдження він не отримав. За одними даними, більше 20 його екземплярів було розіслано у різні міста, а близько 15-18 – роздано членам Полтавської організації. За іншими даними, журнал розповсюджували серед членів Полтавської групи, по 10 екземплярів – було направлено в Сорочинську та Гадяцьку організації анархістів, по 2-3 – мали направити у Київ, Харків, Тулу та Брянськ, з якими існував зв'язок [15, арк. 6; 16, арк. 51, 52].

Утім на якісь інші акції анархісти не наважилися, боячись бути заарештованими за прикладом Харкова, Москви і Ленінграду, де за існуючою у групі інформацією пройшли масові операції по анархістах [15, арк. 6]. Серед членів Полтавської групи почався збір матеріалів і коштів для випуску другого номеру журналу, орієнтовно у другій половині травня [15, арк. 48; 16, арк. 51]. Однак досить скоро від цього задуму відмовилися, адже вважали, що друкування журналу надалі на шапірографі було недоцільним і не досягало мети з технічних причин. Тому анархісти вирішили придбати невелику типографію для друкування надалі журналів і листівок на типографському станку. Їм вдалося придати частину типографського шрифту і гранок. Утім відсутність коштів серйозно гальмувала розгортання роботи в повному обсязі. Внаслідок цього анархісти все частіше говорили про необхідність здійснення експропріації [16, арк. 51].

Станом на середину червня 1925 р. оперативники відзначали погравлення роботи анархістського угруповання у Полтаві, зокрема, регулярне проведення зібрань гуртків і занять, які постійно відвідували нові особи. За їхніми даними, воно нараховувало до 40 членів. Під час

зібрань гуртків займалися вивченням анархістської літератури, активом групи читалися доповіді на різноманітні політичні теми з подальшим обговоренням присутніми. Члени групи проводили анархістську агітацію та пропаганду серед учнів у навчальних закладах міста –Торгово-промисловій школі, Агрокооперативному технікумі, Фельдшерській школі, частково – у середовищі робітників паровозних майстерень, а також серед робітників на каналізації, тобто там, де є члени Полтавської групи анархістів. Також група частково розповсюджувала вплив на Решетилівський район. Там, за не повністю перевіреними у чекістів даними, існувала окрема група анархістів, керівник якої підтримував постійний «живий зв'язок» з Полтавською організацією [16, арк. 33, 42, 50]. Проблемним моментом залишалось невирішеність питання щодо коштів організації у Полтаві, яке, як і раніше, перебувало у «...критичному стані ...» й не давало змоги організувати типографію і випустити журнал [16, арк. 42].

Постійне посилення активності анархістських угруповань спричинило протидію режиму у вигляді проведення загальної операції. У ніч на 23 червня 1925 р. губвідділом ДПУ було здійснено «...операцію по анархістах...». У результаті у Полтаві було затримано 28 членів анархістської організації, розпочато проведення слідства по справах. Під час обшуків було виявлено гвинтівку, 2 револьвери, 2 бомби, шапірографну стрічку, типографський шрифт, 12 екземплярів різних анархістських журналів – «Почин», «Анархія», «Вільна думка» та ін., рукописні статті для журналів, різну анархістську переписку й літературу тощо. За оцінкою чекістів проведена операція призвела до паралізації роботи анархістського угруповання у місті [16, арк. 63, 72].

У результаті проведення попереднього слідства, яке закінчилося у липні, у справах затриманих анархістів нових і важливих свідчень отримано не було, адже більшість взагалі відмовилися давати покази. Затримані в день загальної операції підозрювані в належності до анархістів і потім звільнені, ніякої діяльності, за даними чекістів, не проводили [16, арк. 79, 87]. 15 арештованих анархістів, згідно отриманого в середині липня розпорядження секретного відділу ДПУ УСРР, разом з усіма справами й речовими доказами були направлені 22 липня до Харкова в ДПУ УСССР на предмет вирішення питання про висилку деяких з них на північ. Чекісти зауважували, що матеріал для направлення їх у зсилку був достатній [16, арк. 87]. Відтак на Полтавщині фактично було покинчено з анархістським рухом. Не виключаємо, що деякі з угруповань, окремі анархісти могли продовжити підпільну діяльність у другій половині 1920-х рр.

Отже, анархісти були своєрідною силою, ідеологія яких заперечувала будь-яку владу, державний апарат. В умовах становлення ідейної і політичної монополії більшовицької партії вони, як і будь-які інші суспільно-політичні рухи, потрапили під хвилю репресій. У Полтаві у першій половині 1920-х рр. діяло відносно потужне анархістське підпілля, переважно молодіжне за складом. Свою позицію його учасники активно доводили до суспільства шляхом випуску і поширення власних листівок, відозв, газет, а також за допомогою індивідуальної, усної агітації. У ній гостро критикували владу, її соціально-економічну політику, існуючий устрій. Водночас анархісти становили реальну загрозу з огляду на застосування озброєних нападів/замахів, терористичних актів та експропріацій, які інтерпретувалися як кримінальні злочини.

У боротьбі з ними режим традиційно застосовував два головні методи – репресивний (арешти, звільнення з роботи тощо) та агітаційно-пропагандистський, спрямований на дискредитацію в очах населення та внутрішню деморалізацію. З метою нейтралізації органи держбезпеки застосовували ведення зовнішнього спостереження, впровадження освідомлювачів у середовище груп із подальшим провокуванням внутрішнього розкладання, а також неодноразові арешти. В результаті анархістське середовище у Полтаві було нейтралізоване. Не виключено, що анархісти, як і сіоністи, могли продовжити підпільну однак, неефективну, діяльність й у другій половині 1920-х рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко Л.Л. Ліквідація небільшовицьких політичних партій на Полтавщині в першій половині 1920-их років: навчальний посібник / Л.Л.Бабенко, С.М.Ляхівненко. – Полтава: АСМІ, 2009. – 120 с.
2. Держархів Полтавської обл. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 13.
3. Держархів Полтавської обл. – Ф. 9032. – Оп. 1. – Спр. 28.
4. Там само. – Спр. 41.
5. Там само. – Спр. 42.
6. Там само. – Спр. 49.
7. Там само. – Спр. 50.
8. Там само. – Спр. 80.
9. Там само. – Спр. 81.
10. Там само. – Спр. 112.
11. Там само. – Спр. 122.
12. Там само. – Спр. 126.
13. Там само. – Спр. 143.
14. Там само. – Спр. 144.
15. Там само. – Спр. 145.
16. Там само. – Спр. 146.